

68'er- bevægelsens tankemodeller

Af Wolfgang Kraushaar

Oversat af Jens Ellekær

Kilde: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B22-23, 2001, Bundeszentrale für politische Bildung

Aus Politik und Zeitgeschichte udgives af den tyske Forbundscentral for politisk dannelse (*Bundeszentrale für politische Bildung*) som et tillæg til ugeavisen *Das Parlament*. Med forbundscentralen egne ord har udgivelsen til formål at "offentliggøre videnskabeligt baserede, alment forståelige bidrag til samtidshistoriske og socialvidenskabelige temaer såvel som til aktuelle politiske spørgsmål. Tillægget er et forum til diskussion, en indføring i komplekse vidensområder og tilbyder en afbalanceret blanding af grundlæggende og aktuelle analyser."

Wolfgang Kraushaar, dr.phil., født 1948, siden 1987 medarbejder ved Hamburger Institut für Sozialforschung.

Publikationer, bl.a.: *Die Protest-Chronik 1949-1959*, Bd. I-IV, Hamburg 1996; 1968. *Das Jahr, das alles verändert hat*, München 1998; 1968 als *Mythos, Chiffre und Zäsur*, Hamburg 2000; *Linke Geisterfahrer. Denkanstöße für eine antitotalitäre Linke*, Frankfurt/M. 2001.

Indledning

Der kan iagttages en paradoksal udvikling: Jo mere den tidsmæssige afstand til de udenomsparlamentariske bevægelser omkring 1968 vokser, desto mere indtrængende bliver der i offentligheden krævet en forklaring på deres forløb, på motiverne for deres aktører og på de impulser til samfundsforandring, som udgik fra dem. Men hidtil eksisterer der hverken en omfattende historie om 68'er-bevægelsen eller en sammenhængende beskrivelse af de teorier, som

den overtog, henholdsvis de ideer, som den propagerede.

Denne bevægelses- såvel som teorihistoriske mangel er ingen tilfældighed. For 68'er-historien var lige så kort som kompleks, ligeså komprimeret som spændingsfyldt. Der var ganske vist en længere inkubationstid, men ingen egentlig udvikling, snarere et eruptionsagtigt opbrud med et hurtigt nået kulminationspunkt og en pludselig nedgang i opsplnitning og opløsning. For så vidt kan det næppe undre, at historiseringen af 68'er-bevægelsen hidtil stort set er foregået selektivt.¹ Ikke engang for den vigtigste organisation, *Sozialistische Deutsche Studentebund* (Socialistisk Tyske Studenterforbund, SDS), foreligger der nu mere end tre årtier efter dets opløsning en monografi, som kildebaseret behandler dets vigtigste tidsspannd, årene fra 1961 til 1970.²

Hvad der gælder for 68'er-bevægelsen som historisk figur,³ passer også på dens teoretiske konfiguration: Den var et træ med mange rødder og endnu flere grene og kviste. Det er ikke mindre vanskeligt at følge dens underjordiske kapillarer tilbage til deres udgangspunkter, end det er at ville give et rids af det synlige net af dets forskellige udviklingslinier. De, der vil beskrive de teoretiske grundorienteringer uden at fortabe

1 Da en detaljeret opstilling af den hidtil foreliggende litteratur ville være for omfangsrig, se fremstillingen af de vigtigste forskningstrends i: Ingrid Gilcher-Holtey (red.), 1968. *Vom Ereignis zum Gegenstand der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 1998. Endvidere de kommenterede litteraturreferater: Franz-Werner Kersting, *Entzauberter Mythos? Ausgangsbedingungen und Tendenzen einer gesellschafts-geschichtlichen Standortbestimmung der westdeutschen „68er“-Bewegung*, i: Karl Teppe (red.), *Westfälische Forschungen - Zeitschrift des Westfälischen Instituts für Regionalgeschichte des Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe*, 48/1998, s. 1-19; Wolfgang Kraushaar, *Der Zeitzeuge als Feind des Historikers? Ein Literaturüberblick zur 68er-Bewegung*, i: samme, 1978 als *Mythos, Chiffre und Zäsur*, Hamburg 2000, s. 253-347.

2 De hidtidige fremstillinger behandler denne fase nærmest kursorisk: Willy Albrecht, *Der Sozialistische Deutsche Studentenbund (SDS). Vom parteikonformen Studentenverband zum Repräsentanten der Neuen Linken*, Bonn 1994; Jürgen Briem, *Der SDS. Die Geschichte des bedeutendsten Studentenverbandes der BRD seit 1945*, Frankfurt/Main 1976. Et foreløbigt overblik giver: Tilmann Fichter/Siegward Lönnendonker, *Kleine Geschichte des SDS. Der Sozialistische Deutsche Studentenbund von 1946 bis zur Selbstauflösung*, Hamburg 1998².

3 Et overblik over oppositionelle grupperinger giver: Rolf Seeliger, *Die außerparlamentarische Opposition*, München 1968; Ernst Richert, *die radikale Linke von 1945 bis zur Gegenwart*, Berlin 1969, s. 104-129.

sig i buskadset af partialudviklinger, må være indstillet på at trække de større linier. Her er det nødvendigt at huske, at teoridannelsens historiske opståen ikke lader sig beskrive i betydningen af en idéhistorisk genealogi. Forestillingen om, at der skulle have været en teoretisk sammenhængende selvforståelse i bevægelsesformerne og -målene, er følgelig vildledende.⁴ Der var først og fremmest dynamikken i en intellektuel søgebevægelse, som omkring 1968 havde frigjort radikaliserings-, innovations- og differentieringsfremdrift. Teorier blev inden for bevægelsen kun alt for hurtigt til en slags gennemløbsvarmer. Det tempo, hvormed de blev taget op, udredt og atter forkastet, hører til de mest afgørende karakteristika, når man beskæftiger sig med dem.⁵ I en åndeløs vekslende blev teoremer taget op, intensivt tilegnet, forsøgt bragt i overensstemmelse med den politiske situation og atter udskilt.

Det ville altså ikke være rimeligt at tale om eksplicitte "68'er-ideer". For det drejede sig i mindre grad om at virkeliggøre bestemte ideer. Teorien var i sig selv utopisk. Der eksisterede en slags længsel efter "at udleve almenbegreber, ja endog at nyde "generaliseringens rus" (Michael Rutschky).⁶ De ofte citerede "konkrete utopier" forblev derimod overraskende svage. Talsmænd som Rudi Dutschke og andre afviste endog eftertrykkeligt at udpege konkrete alternativer til det kapitalistiske samfund.⁷ Horisonten for samfundsændringen skulle forblive åben. I den forbindelse var det ofte uklart, om denne indstilling

4 Ganske vist var der allerede i 1966 et forsøg i SDS på at udvikle et teoretisk skolingsprogram, der var bindende for alle medlemmer; dette slog dog fejl fra begyndelsen. Som reaktion på et udkast fra den traditionalistiske fløj præ-senterede den antiautoritære fløj en litteraturoversigt, der orienterede sig mod Karl Korsch' udogmatiske marxismeforståelse, se Rudi Dutschke, *Ausgewählte und kommentierte Bibliographie des revolutionären Sozialismus von Karl Marx bis in die Gegenwart. SDS-Korrespondenz*, særnummer 1966.

5 Se Jörg Bopp, *Geliebt und doch gehasst. Über den Umgang der Studentenbewegung mit Theorie*, i: *Kursbuch*, 20 (1984) 78, s. 121-142.

6 "Protestbevægelsen ... fulgte også en teoriens, konceptualiseringens utopi. Positiv i den overbevisning, at de centrale samfundsmæssige og levnedsmæssige processer kunne bringes på sociologiske og socialpsykologiske begreber, og efter disse ville teoretikerne ville kunne leve." Michael Rutschky, *Erfahrungshunger. Ein Essay über die siebziger Jahre*, Köln 1980, s. 40 f.

7 Se Rudi Dutschke, *Zu Protokoll - Et tv-interview af Günter Gaus*, Frankfurt/M. 1968.

havde en programmatisk karakter eller blot var et resultat af en vidt udbredt forlegenhed.

Frem for alt var 68'er-bevægelsen en kritik af de bestående forhold i enhver tænkelig henseende. Dens destruktive kraft var langt større end dens konstruktive. Over for den syntes intet at have bestandighed: religiøs tro, ideologiske overbevisninger, videnskabelige visheder, statsborgerlige pligter og dyder. Der blev rejst tvivl om det samlede katalog af såkaldte sekundærtyder. Kritikken af det overleverede - samfundets beholdninger af traditioner - var ætsende som et syrebad.

I forgrunden stod entydigt overtagelsen af allerede eksisterende teoritraditioner af marxistisk observans. Produktionen af egne ideer var, målt mod det forhåndenværende grundlag, sekundær. Det var ikke ligefrem et prioriteret mål at udvikle en mest mulig omfattende system- og samfundsteori. Det drejede sig snarere om ud af undertrykte, forbudte, splittede og marginaliserede traditioner at rekonstruere de teoremer, som ikke havde nogen særlig anerkendelse i analyse af nutiden. Det var genopdagelsernes store tid. Det gjaldt om atter at tage fat i marxismen, psykoanalysen, den analytiske socialpsykologi, kapitalisme-, klasse- og imperialismeteorierne, at efterprøve dem og - efter årtiers afbrydelse - atter at anvende dem. Derfor stod kontakten til eksilerede teoretikere under en særlig stjerne, idet de syntes at være beviset på, at det var muligt at genoptage og fortsætte afbrudte traditionsammenhænge.⁸ Således blev Herbert Marcuse under foredragsrækken "Utopiens endeligt" i juli 1967 modtaget som den ny tids Messias af studenterne på Freie Universität i Berlin.⁹

Og det var outsidersnes, hæretikernes og dissidenternes tid. I orienteringen mod de store,

8 Se Claus-Dieter Krohn, *Die Entdeckung des "anderen Deutschland" in der intellektuellen Protestbewegung der 1960er Jahre in der Bundesrepublik und den Vereinigten Staaten*, i: *Exilforschung - Ein Internationales Jahrbuch*, bind 13: Kulturtransfer im Exil, udg. af Claus-Dieter Krohn / Erwin Rotermund / Lutz Winckler / Wulf Koepke, München 1995, s. 16-51.

9 Se dokumentationen af Horst Kurnitzky/Hansmartin Kuhn (red.), *Das Ende der Utopie - Herbert Marcuse diskutiert mit Studenten und Professoren Westberlins an der Freien Universität Berlin über die Möglichkeiten und Chancen einer politischen Opposition in den Metropolen in Zusammenhang mit den Befreiungsbewegungen in den Ländern der Dritten Welt*, Berlin 1967.

traditionsskabende navne knyttedes sympati-erne næsten undtagelsesvis til de jødiske intellektuelle, der som Theodor W. Adorno, Ernst Bloch, Norbert Elias, Max Horkheimer, Siegfried Kracauer, Leo Löwenthal, Herbert Marcuse og Alfred Sohn-Rethel på en vis måde virkede som historiens drivgods. Deres samfundsmæssige outsider-rolle syntes i studenternes øjne at have immuniseret dem mod konformisme. Derfor blev de, undertiden ubegrundet, betragtet som forbilleder for en både teoretisk og politisk radikaliserings.

Det var tre grundlæggende kritik-ker, som fastlagde kanonen for de nyvundne overbevisninger: antifascisme, antikapitalisme og antiimperialisme. Den første kritik rettede sig mod det manglende opgør med NS-fortiden, den anden mod en økonomisk orden, som base-rede sig på udbytning og social uretfærdighed og den tredje mod den første og den anden verdens undertrykkelse af lande i den tredje. Samvirket mellem disse tre metakritikker sammenknyttede i slutningen af tresserne de mest forskel-ligartede tendenser og fraktioner i SDS og APO (*Außerparlamentarische Opposition*): den anti-autoritære med den traditionalistiske fløj; de udogmatiske strømninger med de dogmatiske og til en vis grad endog de reformistiske kræfter med de revolutionære. De udgjorde en ganske vist modsætningsfyldt, men i forbindelse med visse mobiliseringer også handlekraftig enhed.

Det var betegnende, at sovjetkommunismen og med den en væsentlig del af egen venstreori-teret fortid ikke var genstand for de tre grund-kritikker. I midten af tresserne var der sket et slags paradigmeskifte. Mange af de venstreori-entereede studentergrupperinger, for hvem afvisningen af poststalinismen i Sovjetunionen og i DDR længe havde været en selvfølge-ghed, havde fra at være en antitotalitær ideologi, der var rettet mod diktatoriske magtformer generelt, ændret sig til en antifascistisk.¹⁰ For dem gik det nu helt åbenlyst ud på ikke at blive regnet som antikommunistisk. Anti-stalinismen tabte i sti-gende grad betydning.

Det var også betegnende, at der nu blev taget udgangspunkt i et generelt fascistisk system og ikke i en historisk såvel som teoretisk speci-fik nationalsocialisme.¹¹ Den anti-kapitalistiske ansats var bemærkelsesværdig ved sin tendens til at blokere for en selvstændig tematisering af jødeudryddelsen. Det varede mere end et årti før end holocaust – via den offentlige reaktion på en tv-serie af samme navn – rykkede ind i centrum af de analytiske bestræbelser. For så vidt kunne det ikke undre, at først derefter kom en af totali-tarismeteorien klassikere - i skikkelse af Hannah Arendt - ind i fokus af interessen. I slutningen af tresserne blev den ikke-marxistiske Arendt anset for antikveret. En diskussion af hendes skrifter regnedes dengang for forældet.

I Den radikaldemokratiske kritik i inkubationstiden (1961-1967)

Allerede længe inden afslutningen på Adenauer-æraen havde SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) med sit Godesberger-program foretaget en kurskorrektur. Af et arbejderparti var der blevet et folkeparti. Ganske vist havde man ikke fuldstændig opgivet den marxistiske ideologi, men dog villet fjerne dens anti-kapitali-stiske brod. En af følgerne af dette var beslutnin-gen i 1961 om at bryde forbindelsen med SDS – et forhold der i årevis havde givet anledning til konflikter.¹² Studenterforbundet, som gen-nem halvandet årti havde været et rekrutterings-felt for socialdemokratiske topfunktionærer, blev overladt til en uafhængighed uden materiel støtte og med en usikker politisk fremtid. For SDS gav adskillelsen fra moderpartiet SPD dog samtidig mulighed for en programmatisk nyori-entering. Universitetsforbundet kunne mere frimodigt end tidligere gribe den impuls, som under kravet om et "new left" blev diskuteret af

10 Se Wolfgang Kraushaar, Von der Totalitarismus- zur Faschismustheorie. Zu einem Paradigmenwechsel in der Theoriepolitik der Studentenbewegung, i: Alfons Söllner/ Ralf Walkenhaus/Karin Wieland (red.), *Totalitarismus - eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*, Berlin 1997, s. 267-283.

11 En elev af Marburg-politologen Wolfgang Abendroth, hvis skrifter førte til kanoniseringen af en økonomisk reduce-ret forståelse af NS-heredømmet, var prototypisk for denne tendens: Reinhard Kühnl, *Formen bürgerlicher Herrschaft. Liberalismus - Faschismus*, Reinbek 1971.

12 Se Tilman Fichter, *SDS und SPD. Parteilichkeit jenseits der Partei*, Opladen 1988.

teoretikere i USA og Storbritannien.¹³ Det koncept, der blev udviklet af C. Wright Mills, Perry Anderson, E.P. Thompson m.fl. blev set som en reaktualisering af socialismen i en dobbelt frontstilling: Et nyt venstre skulle hverken følge vejen for sovjetkommunismen, som med nedkæmpelsen af den ungarske folkeopstand i 1956 endnu engang syntes at have forrådt sine idealer, eller for socialdemokratiet, som åbenbart endegyldigt havde taget afsked med arbejdernes interesserrepræsentation og klassekampens model.

1. Kritik af professoruniversitetet

Det var nærliggende, at en bevægelse, der i sin kerne var studenterpræget, havde sin oprindelse i et opgør med masseuniversitetets uddannelsesmangler. Især problemerne med at komme i gang med en længe savnet studiereform inden for rammerne af det traditionelle professoruniversitet skærpede blandt de studerende bevidstheden om en sammenhæng mellem universitetsreform og demokratisering.

Den i 1962 publicerede analyse af en undersøgelse af den politiske bevidsthed hos studenter i Frankfurt, der var blevet gennemført fem år tidligere, viste et foruroligende resultat, men udstak på den anden side retningslinier for en yderligere demokratisering. I analysen, der blev offentliggjort under titlen "Student og politik", nåede sociologerne Jürgen Habermas, Ludwig von Friedeburg, Christoph Oehler og Friedrich Welz til den konklusion, at 66 procent af de adspurgte var apolitiske, 16 procent autoritetsbundne, og kun 9 procent kunne tillægges et "definitivt demokratisk potentiale". I den programmatisk indledning "Om begrebet politisk deltagelse", der var forfattet af Jürgen Habermas, blev den modsætningsfyldte udvikling til det moderne massedemokrati analyseret: "Med den åbne klasseantagonismes tilbagetræden har modsætningen ændret skikkelse: Den fremtræder nu som en

afpolitisering af masserne under den fremadskridende politisering af selve samfundet. I det omfang, at adskillelsen mellem stat og samfund svinder og samfundsmæssig magt umiddelbart bliver politisk, stiger objektivt det gamle misforhold mellem den retligt garanterede lighed og den faktiske ulighed i fordelingen af mulighederne for at være politisk medbestemmende."¹⁴ Politisk deltagelse ville, ifølge Habermas, kun leve op til sine mål, hvor den samfundsmæssige magt forvandlede til rationel autoritet, således at økonomisk ulighed ikke længere trak ulige politiske muligheder med sig. En aktuel mulighed for politisk deltagelse syntes nu kun at findes i "udenomsparlamentariske aktioner".

Allerede året før havde SDS udgivet et memorandum med den programmatisk titel "Universitetet i demokratiet". Heri blev der gjort forsøg på at afklæde universitetet dets dannelsesborgerlige ideologi og at nydefinere det i samfundsmæssig henseende. Målet var at udvikle kravene til en reformering af studiet. I den sammenhæng blev Humboldts reformidé ganske vist kritiseret som ideal, fordi den i løbet af den industrielle revolution mere og mere havde mistet sin virkningskraft, men samtidig blev der sluttet op om væsentlige principper hos den preussiske reformator så som enhed i forskning og undervisning, det akademiske studiums frihed samt universitetets autonomi. Det ideologiske skær af universitetsautonomi skulle på den ene side ophæves for at bringe den samfundsmæssige funktion af viden i fokus, på den anden side skulle autonomien oprettes på ny for at opnå frihed fra samfundsmæssig instrumentalisering. Universitetsudviklingen blev nu fortolket ud fra produktivitetssynspunkter og – forstået som aflønning for arbejde ydet under studiet – blev der rejst krav om indførelse af et studiehonorar.¹⁵

Da slagordet om uddannelsesnødtilstand cirkulerede i 1964 efter en artikelserie af den evangeliske teolog Georg Picht,¹⁶ havde SDS et

13 Særlig vigtig var i denne sammenhæng C. Wright Mills, *The New Left*, i: samme, *Power, Politics and People*, redigeret af Irving Louis Horowitz, New York 1963. Endvidere dennes "Brief an die Neue Linke". Mills betegnede heri fastklamringen til arbejderklassen som det eneste revolutionære subjekt som "metafysik" og tilskrev intelligensens rolle som katalysator i samfundsforandringsprocessen: C. Wright Mills, Letter to the New Left, i: *New Left Review*, (1960) 5, s. 18-23; tysk Übersetzung i: *Konkret*, 7 (1961) 23/24.

14 Jürgen Habermas, Über den Begriff der politischen Beteiligung, i: samme/Ludwig von Friedeburg/Christoph Oehler/Friedrich Weltz, *Student und Politik. Eine soziologische Untersuchung zum politischen Bewusstsein Frankfurter Studenten*, Neuwied-Berlin 1961, s. 34.

15 *SDS-Hochschuldenkschrift*, Frankfurt/M. 1972, s. 138 f.

16 Se Georg Picht, *Die deutsche Bildungskatastrophe. Analyse und Dokumentation*, Olten 1964.

bemærkelsesværdigt refleksionsforspring.¹⁷ Året efter henvendte præsidenten for den Vesttyske Rektorkonference (WRK), Rudolf Sieverts, sig i en rundskrivelse til rektorerne for alle de forbundtyske universiteter og opfordrede dem til at deltage i en "Aktion 1. juli" og støtte studenterne i deres bestræbelser for en bedre uddannelsespolitik. Og den 1. juli 1965 drog faktisk tusinder af studenter demonstrerende gennem byerne i utilfredshed med den voksende uddannelsesnødstilstand. Deres motto lød "Uddannelse sikrer fremtiden". Deres talsmænd erklærede, at uddannelse ikke måtte blive ved med at være et privilegium for et udvalgt samfundslag, men skulle blive samfundets integrerende faktor. Især blev den sociale uligevægt i sammensætningen af de studerende fremhævet. Kun fem procent af dem, lød det, kom fra arbejderfamilier. Dette var ikke et udtryk for manglende intelligens, men et indicium for uddannelsesvæsenets manglende evne til i tilstrækkelig grad at fremme begavede. Hermed var der givet et signal, som heller ikke partierne og parlamentet længere kunne vige udenom.

2. Kritik af offentligheden

Det var ikke kun den venstreorienterede intelligens, der opfattede en fungerende offentlighed som en instans i den demokratiske kontrol af den politiske magt. Politiske indgreb i pressefriheden, således var overbevisningen, rørte samtidig også ved demokratiets nerve. "Spiegel-affæren" gjaldt som et eksempel på en sådan fremfærd. Det var derfor ikke tilfældigt, at netop den politiske konflikt omkring nyhedsmagasinet *Der Spiegel* i efteråret 1962 udløste en bølge af studenterprotester, der kan ses som optakt til den senere studenterrevolte. Offentliggørelsen af artiklen "Betinget forsvarsberedt", der omhandlede begivenheder under NATO-efterårsmanøveren "Fallex 62", førte på grund af stærk mistanke om videregivelse af militære hemmeligheder og dermed om landsforræderi til arrestation af chef-

redaktør Rudolf Augstein og stedfortrædende chefredaktør Conrad Ahlers. Dette skridt udløste en månedlang affære, der sluttede med, at forsvarsminister Franz Josef Strauß, der blev anset som den politisk ansvarlige for den strafretslige aktion, trådte tilbage.

Kun få måneder forinden havde Jürgen Habermas i sit habilitationsskrift "Strukturskifte i offentligheden" givet en analyse, der i mange henseender kunne ses som en fortolkningsramme for konflikten.¹⁸ Heri blev udviklingen af det for den borgerlige forfatningsstat centrale begreb offentlighed til en instans i demokratisk kontrol af politisk magt skitseret i sine enkelte stationer. Eftersom offentlighedsprincippet, som var rykket helt frem til parlamentet og domstolene, ikke også kunne udvides til forvaltningen, argumenterede Habermas, så var der en afgørende sfære i den statslige handlen, som var unddraget kritik. Den udøvende magt kunne under foregivende af en for den forbeholdt sagkyndighed afskærme sine beslutninger og sætte dem igennem mod befolkningens politisk artikulerede interesser. Ud af disse struktursvagheder opstod der en afgørende mangel på offentlighed i det moderne samfund, som heller ikke længere kunne kompenseres gennem presseorganerne.

Habermas' skrift blev af ingen anden studentergruppe taget så alvorligt som af SDS. For de politiserede studenter rykkede nu kravet om offentlighed og diskussion ind i centrum for deres aktiviteter. Der eksisterede en forestilling om en oprindelig enhed af demokrati og offentlighed. Uden en fungerende offentlighed, således var overbevisningen, så kunne der heller ikke forventes et funktionsdueligt demokrati. Derfor var studenterbevægelsen i begyndelsen mere end noget andet præget af at tilkæmpe sig offentlighedsformer, at gennemføre dem og at etablere dem vedvarende.¹⁹ Før et eller andet politisk mål kunne udtrykkes, drejede det sig om at sikre sig det offentlige rum. Demonstrationen blev derfor den afgørende form for politisk viljesartikulering. Dens forløb var afhængig af, hvilken genklang de pågældende krav vandt i medi-

17 Især med en monografi forfattet af fire SDS-medlemmer, hvori strukturskiftet i det tyske universitet blev undersøgt, var det teoretiske grundlag for en demokratisk universitetsreform blevet lagt: Wolfgang Nitsch/Uta Gerhardt/Claus Offe/Ulrich K. Preuß, *Hochschule in der Demokratie. Kritische Beiträge zur Erbschaft und Reform der deutschen Universität*, Neuwied-Berlin 1965.

18 Se Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied-Berlin 1962.

19 Se Harry Pross, *Protest - Versuch über das Verhältnis von Form und Prinzip*, Neuwied-Berlin 1971.

erne og offentligheden. Også teach-ins, en form overtaget fra USA, var en integreret bestanddel af en sådan offentlighedsstrategi.²⁰ Ofte tjente de til før indledningen af en demonstration eller kampagne at informere interesserede om baggrunde og gav samtidig mulighed for at udveksle modstridende opfattelser. Denne oplysende grundimpuls, det at gøre sammenhænge synlige, at skabe transparens og undertiden at hale uønskede ting frem i dagslyset spillede også i en anden sammenhæng en afgørende rolle.

3. Kritik af den ubearbejdede NS-fortid

Der skulle gå ikke mindre end halvandet årti, før end der i Vesttyskland blev indledt et alvorligt ment opgør med den nationalsocialistiske fortid.²¹ Det var først i reaktionerne på den antisemitiske bølge omkring årsskiftet 1959/60, at en vis ændring blev mærkbar. Især efter at det vestberlinske SDS-medlem Reinhard Strecker på samme tid begyndte at vise udstillingen "Ustraffet nazijustits" i en række byer²² for at protestere mod forældelsen af NS-forbrydelser, hørte kravet om en målrettet strafforfølgelse af NS-gerningsmænd med til selvfølgelighederne i SDS.²³ Forsøget på at undersøge fortiden for

egne professorer førte i begyndelsen af tresserne til konflikter på en række universiteter. En uvidende-afvisende holdning som den hos hamburger-psykologen Peter R. Hofstätter, der i 1963 havde ytret den overbevisning, at det af tyskerne krævede "fortidsopgør" principielt var uløseligt,²⁴ førte til konflikter, der varede i månedsvis.²⁵ Hyppigt gav artikler i studenteraviser som *Notizen* i Tübingen, i hvilke "brune pletter" i universitetslæreres akademiske karrierer blev påvist, anledning til restriktive foranstaltninger.²⁶

Et af svarene bestod i, at liberale og konservative professorer begyndte at bearbejde bestemte fakulteters forhold til nationalsocialismen i forelæsninger. Således blev der eksempelvis på universitetet i Tübingen efter pres fra studenter gennemført en ringforelæsning med bidrag fra alle fakulteter i vintersemesteret 1964/65.²⁷ For udgiveren af tidsskriftet *Das Argument*, Wolfgang Fritz Haug, gav denne og andre forelæsninger en velkommen anledning til allerede i sprogvarnerne hos en del af professorerne at påvise den manglende evne til et passende opgør.²⁸

20 "Konceptet for *teach-ins* baserer sig på den liberale idé om offentlig diskussion med anderledes tænkende, under hvilken man gennem bedre information, rationel argumentation og publicistiske afsløringer vil oplyse og overbevise. Den direkte aktion i form af *teach-in* begynder med konkret erfaring om en teoretisk urigtighed eller en praktisk uret. Gennem saglige kontroverser omkring analysen af fakta forsøger den at afdække de indre modsigelser i modpartens argumentation og at påvise irrationaliteten i hans logik. ... *Teach-ins* var en form for opposition, hvori videnskabsfolk og intellektuelle demonstrativt stillede sig på de protesterende studenters side." Susanne Kleemann, *Ursachen und Formen der amerikanischen Studentenopposition*, Frankfurt/M. 1972, s. 98.

21 Se Hermann Lübke, Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewusstsein, i: *Historische Zeitschrift*, (1983) 236, s. 579-599.

22 "Hundredvis af dommere og statsadvokater, som i dag atter er i embede, begik under naziregimet alvorlige forbrydelser – især ved sær- og folkeretterne. For at få straffet disse forbrydelser, inden de forældes, har forbundsbestyrelsen for 'Sozialistischen Deutschen Studentenbundes' kaldt SDS-grupperne på alle tyske universiteter og højere læreanstalter til aktion 'Ustraffet nazijustits'." I: *Die Tat*, nr. 49, 5. december 1959, s. 5.

23 Om studenterbevægelsens beskæftigelse med NS-fortiden se Christel Hopf, Das Faschismusthema in der Studentenbewegung und in der Soziologie, i: Heinz

Bude/Martin Kohli (red.), *Radikalisierte Aufklärung. Studentenbewegung und Soziologie in Berlin 1965 bis 1970*, Weinheim-München 1989, s. 71-86; Hans-Ulrich Thamer, Die NS-Vergangenheit im politischen Diskurs der 68er-Bewegung, i: K. Teppe (note 1), s. 39-53; Detlef Siegfried, Umgang mit der NS-Vergangenheit, i: Axel Schildt/Detlef Siegfried/Karl Christian Lammers (red.), *Dynamische Zeiten. Die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften*, Hamburg 2000, s. 77-113; Bernd-A. Rusinek, Von der Entdeckung der NS-Vergangenheit zum generellen Faschismusverdacht - akademische Diskurse in der Bundesrepublik der 60er Jahre, i: A. Schildt m. fl., ebd., s. 114-147.

24 Peter R. Hofstätter, Bewältigte Vergangenheit?, i: *Die Zeit*, 14. juni 1963.

25 "Der Fall Hofstätter". Dokumentation fra Der Liberale Studentenbundes, Hamburg 1963.

26 Se den af Rolf Seeliger udgivne dokumentarrække: *Braune Universität. Deutsche Hochschullehrer gestern und heute*, bind I-IV, München 1964-1966. Endvidere: Peter Müller, Die braune Universität, i: *Diskussion - Zeitschrift für Probleme der Gesellschaft und der deutsch-israelischen Beziehungen*, del I-III, 7/ 8 (1966/67) 19-21.

27 Se Andreas Flitner (red.), *Deutsches Geistesleben und Nationalsozialismus. Eine Vortragsreihe der Universität Tübingen mit einem Nachwort von Hermann Diem*, Tübingen 1965; se endvidere: *Die deutsche Universität im Dritten Reich. Eine Vortragsreihe der Universität München*, München 1966.

28 "Flertallet af professorer var netop, hvad de anså for 'upolitisk' eller for 'værdifrit': højrekonservative." Wolfgang

Kursbuch, der blev udgivet af Hans Magnus Enzensberger, og som intet andet tidsskrift udviklede sig til et talerør for det Ny Venstre, bragte i sit første nummer et tema om Auschwitz-processen og angav, hvordan NS-forbrydelserne kunne bringes i fokus. Især Martin Walsers overvejelser "Vort Auschwitz" havde en programmatisk karakter.²⁹ I modsætning til den generation, der som værnemagtsoldater var impliceret i forbrydelserne, syntes generationen af luftværns-hjælpere gradvist at tage imod udfordringen. Den åbnede vejen til en mere intensiv beskæftigelse med dette tema. Nu kunne også et socialpsykologisk baseret opgør med tyskernes emotionelle apati over for NS-forbrydelserne, deres blokeringer og deres forsvarsmekanismers funktionsmåde gå i gang.

Psykoanalytikerne Alexander og Magarete Mitscherlich undersøgte i deres værk "Den manglende evne til at sørge" de kollektive processer, der havde ført til skyldsafvisning og demonstrativ afstandtagen fra fortiden.³⁰ Hermed mødte de stor interesse hos især de politiserede studenter.

I denne sammenhæng så DDR's ledende parti, *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED), en mulighed for at diskreditere Forbundsrepublikken. Gennem præsentation af nye dokumenter var SED i stand til at vedligeholde mistanken til ledende vesttyske politikere,³¹ og dette spillede en ikke ubetydelig rolle i den stadige opbygning af en antifascistisk holdning hos de venstreorienterede studenter. *Braunbuch*,³² der blev præsenteret på bogmessen i Frankfurt i 1967, fik statsadvokaturen til at gå i aktion og

skabte en offentlig kontrovers, var karakteristisk for denne skandalisering med basis i propagandistiske mål.

II

APO's fundamentalkritik (1967-1969)

Dannelsen af den Store Koalition i november 1966 betød en afgørende ændring af den politiske situation i Forbundsrepublikken. Med inkorporeringen af SPD i forbundsregeringen var rollen som indreparlamentarisk opposition ganske vist ikke vakant – der var et tredje parti i Forbundsdagen: *Freie Demokratische Partei* (FDP) -, men dog svækket i betragtelig grad. I dette vakuum kunne en studenterbevægelse, der var radikaliseret af SDS, hurtigt trænge frem og i sidste ende overtage rollen som en ny opposition, der nu fungerede uden for parlamentet. Et kritisk potentiale eksisterede på dette tidspunkt kun på Freie Universität i Vestberlin, som allerede i to år havde befundet sig i en politisk krise. Den 2. juni 1967 kom så det øjeblik, hvor gnisten antændte, og ilden forplantede sig. De skud, der i periferien af en demonstration mod shahen af Persiens besøg, ramte den tyskstuderende Benno Ohnesorg dødeligt, virkede som et chok. Politistatens spøgelse syntes pludseligt at træde frem. Med ét slag sprang campus-revolten fra Vestberlin til Vesttyskland og bredte sig til næsten alle universiteter. Nu drejede det sig dog ikke længere blot om spørgsmålet om en universitetsreform, men derudover også om det parlamentariske demokratis utilstrækkelighed i det hele taget.

1. Parlamentarismekritik

I første halvdel af tresserne var parlamentets funktionsduelighed blevet draget mere og mere i tvivl.³³ Idealtypisk tænkt som det sted, hvor den

Fritz Haug, *Der hilflose Antifaschismus. Zur Kritik der Vorlesungsreihen über Wissenschaft und NS an deutschen Universitäten*, Frankfurt/M. 1967, s. 142.

29 Martin Walser, *Unser Auschwitz*, i: *Kursbuch*, 1 (juni 1965) 1, s. 189-200.

30 Alexander und Magarete Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*, München 1967.

31 Se Michael Lemke, *Instrumentalisierter Antifaschismus und SED-Kampagnenpolitik im deutschen Sonderkonflikt 1960-1968*, i: Jürgen Danyel (red.), *Die geteilte Vergangenheit - Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten*, Berlin 1995, s. 61 ff.

32 Nationalrat der Nationalen Front des Demokratischen Deutschland/Dokumentationszentrum der staatlichen Archivverwaltung der DDR (red.), *Braunbuch. Kriegs- und Naziverbrecher in der Bundesrepublik*, Berlin 1965.

33 I den forbindelse skabte især forfatterne fra „Gruppe 47“ opmærksomhed omkring sig. Ved hvert forbundsdagsvalg tog de ordet for at kræve, at kristendemokraterne trådte ud af forbundsregeringen.: Martin Walser (red.), *Die Alternative oder brauchen wir eine neue Regierung?*, Reinbek 1961; Hans Werner Richter (red.), *Plädoyer für eine neue Regierung oder Keine Alternative*, Reinbek 1965.

demokratiske viljesdannelse fandt sin afslutning gennem meningsmodsætninger, kunne dette billede alene på grund af den åbenbare mangel på deltagelse ikke længere opretholdes usvækket. Der taltes om en ”proces af magtfratagelse og udtømmning af Forbundsdagen” (Wilhelm Hennis); om en tiltagende afkobling mellem den lovgivende og den udøvende magt. De politiske beslutninger skete uden for folkerepræsentationen – i regeringen, ministerierne, særlige udvalg og andre statslige organer. Parlamentet reducerede sig, således lød en af anklagerne, til et akklamationsinstrument for regeringen; det forvandlede sig til den retoriske staffage for en magtpolitik, som næppe længere lod sig kontrollere.

Den parlamentarismekritik, der blev formuleret i SDS, tog mange af de motiver op, som blev analyseret i politikvidenskaben, men de blev opfattet som symptomer på dybere liggende fænomener. Præmissen lød: Kapitalisme og demokrati, der virkelig fortjente deres navne, ville gensidigt udelukke hinanden. På basis af kapitalistiske produktionsbetingelser kunne – idet privat ejendomsret til produktionsmidlerne som afgørende magtfaktor også bestemte i den politiske sfære – kun en stat, der også forfulgte kapitalens interesser, hævde sig.

Berlin-politologen Johannes Agnoli fremlagde i 1967 en kritik af den borgerlige forfatningsstat, som indeholdt væsentlige elementer af en marxistisk parlamentarismekritik.³⁴ Efter hans opfattelse foregik der et dybtgående strukturskifte i det moderne parlamentariske system. De demokratiske partier, forfatning og stat udviklede sig tilbage til autoritært orienterede for- eller anti-parlamentaristiske former. Agnoli betegnede denne proces i modsætning til evolution som ”involution”. Med denne term karakteriserede han ”transformationen af demokratiet”, der sigtede mod en modernisering af magtformerne, som en kæde af historiske tilbageskridt. Særligt kendetegnende ved de involutionstendenser, der kunne observeres overalt, var nu, at de søgte at omfunktionalisere forfatningsnormer og –former, frem for at sætte sig op mod dem. Hermed indtrådte en tilstand,

der kunne forekomme paradoksal, men som var helt igennem adækvat med den antagonisme, der lå til grund: Forfatningsstatens instrumentarium blev forfinet under bibeholdelse af dens normer. Herigennem styrkedes dog ikke den demokratiske proces, hvorimod magtapparatet i tjeneste for bestemte interesser blev perfektioneret.

Det politiske system tog, ifølge Agnoli, i stadig stærkere grad form af en korporatistisk blok. Organisationer, der engang repræsenterede bestemte interesser, som nærmest naturnødvendigt måtte komme i konflikt med andre, forvandlede sig i al hemmelighed til statspolitiske foreninger. Der blev ikke længere erklæret åben kamp mellem modsatte interesser, men derimod skabt de mest muligt gnidningsløse statslige reguleringsprocedurer. Klassesamfundets antagonisme, der socioøkonomisk fortsatte med uformindsket styrke, reduceredes til en pluralitet af partier, der imidlertid fungerede efter modellen for et enhedsparti. Af klassepartier var der blevet folkepartier, hvis konkurrenceadfærd blev stadig mere tilsyneladende. Og parlamentet, de vestlige demokratiers egentlige krone, spillede rollen som ”transmissionsrem for politiske oligarkiers beslutninger”. Hermed opløste det parlamentariske demokrati, der oprindeligt var orienteret mod en markedsmodel, sig ikke, men transformerede sig uden brud på sin formelt retsstatslige selvforståelse til organer i en autoritær stat.

Agnolis parlamentarismekritik stemte i flere henseender overens med den radikaldemokratiske kritik af den Store Koalition, men den havde samtidig en suggestiv kvalitet. Uden at udtale det direkte, gav den udtryk for, at kun klassekampen udgjorde et effektivt forsvar mod den truende fare fra en ny fascisme. Selvom Agnoli i sin bog nærmest forsigtigt talte om ”fundamentalopposition”, så anså han i teser, der blev offentliggjort kort efter, skiftet fra en udenomsparlamentarisk opposition til ”en åben antiparlamentarisk kamp”³⁵ for tænkelig og ønskværdig under bestemte betingelser. Diagnosen af et lynhurtigt svind i indreparlamentarisk demokrati kunne for så vidt ikke blot forstås som udgangs-

34 Se Johannes Agnoli/Peter Brückner, *Die Transformation der Demokratie*, Berlin 1967.

35 Johannes Agnoli, *Thesen zur Transformation der Demokratie und zur außerparlamentarischen Opposition*, i: *Neue Kritik*, 9 (1968) 47, s. 31.

betingelse for fremkomsten af en udenomsparlamentarisk opposition, men også som optakt til en klassekamp, for hvilken målet skulle være at etablere en modmodel til parlamentarismen. Alternativet, som dengang ikke kun blev propageret af SDS, hed: rådsdemokrati.³⁶

Et rådsdemokratisk herredømme, således var overbevisningen, ville kun være tænkelig på grundlag af nationaliserede produktionsmidler, altså som den politiske form for socialistiske produktionsforhold. Hvis det ikke lykkedes at omsætte den tilkæmpede politiske magt i en ændring af ejendomsforholdene, så ville nederlaget i klassekampen være uundgåelig. Den ledeforestilling om en rådsmodel, der blev favoriseret af studenterbevægelsen, lød: at træffe alle for den politiske handlen relevante beslutninger i basisgrupper, at drøfte beslutningsalternativer offentligt og i fællesskab, at indskrænke selvstændiggørelse af magtroller til et minimum gennem vedvarende kontrol og embedsrotation og at garantere et imperativt mandat. Også selvom det ikke kom til en eksplisit anvendelse af rådsmodellen i studenter-, skolelevers- og lærlingegrupper, så markerede denne kanon af ledeforestillinger dog fremstødet fra en radikaldemokratisk bevægelse mod et parlamentarisk system, der blev opfattet som lige så legitimationssvag som offentlighedsknap.

2. Den autoritære stat og den autoritære karakter

Mobiliseringssuccesen for den udenomsparlamentariske bevægelse i sommeren 1967 stillede ganske vist SDS over for en række nye problemer, men bidrog dog i ikke ubetydelig grad til, at den udogmatiske fløj formåede at sætte sig igennem ved studenterforbundets næste delegeretkonference i september. Efter at Rudi Dutschke i et oplæg om "SDS' organisation", der var forfattet sammen med Hans-Jürgen Krahl, havde givet retningen,³⁷ vandt de antiautoritære med brød-

rene Karl Dietrich og Frank Wollf to repræsentanter i forbundsbestyrelsen.

Der var aldrig en teori i ordets egentlige betydning for den antiautoritære bevægelse. Men der var dog to grundlæggende udgangsteoremer, der angav en ramme. Begrundelsen for de antiautoritære målsætninger refererede i al væsentlighed til den Kritiske Teori, især til elementer fra den af Theodor W. Adorno, Max Horkheimer og Herbert Marcuse udviklede samfundsfilosofi.³⁸ Ud af forskningssammenhængen ved *Institut für Sozialforschung*,³⁹ der var blevet stiftet i Frankfurt i 1924 og lukket af nazisterne i 1933, havde en del af dets medarbejdere under det amerikanske eksil udviklet de to grundsøjler i teorien om et autoritært affattet samfund: teoretomet om den autoritære stat, som Horkheimer havde formuleret i 1940 under indtryk af Hitler-Stalin-pagten og efterretningen om Walter Benjamins selvmord,⁴⁰ og den socialpsykologiske teori om den autoritære personlighed, der var blevet fremlagt i 1949 i sammenhæng med et stort anlagt studie over fordomsdannelsen af bl.a. Adorno.⁴¹ Disse to elementer, det om den integrale etatisme og det om den fascistoidt orienterede personlighed, udgjorde to grundantagelser til analyse af det tyske efterkrigssamfund, med hvilke de antiautoritære i SDS søgte at etablere en subversiv politisk spire – en spire, for hvilken det drejede sig om forandringen af personlighedsstrukturen med henblik på et socialistisk demokrati.

antiautoritäre Bewegung. Zum Organisationsreferat von Rudi Dutschke und Hans-Jürgen Krahl, i: 1999 - *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 2 (1987) 3, s. 76-104.

38 Se Wolfgang Kraushaar (red.), *Frankfurter Schule und Studentenbewegung. Von der Flaschenpost zum Molotow-Cocktail*. Kronologi, dokumenter, essays, bind 1-3, Hamburg 1998.

39 Se Martin Jay, *Dialektische Phantasie. Die Geschichte der Frankfurter Schule und des Instituts für Sozialforschung, 1923-1950*, Frankfurt/M. 1976; Rolf Wiggershaus, *Die Frankfurter Schule - Geschichte - Theoretische Entwicklung - Politische Bedeutung*, München 1986.

40 Se Max Horkheimer, *Autoritärer Staat*, i: samme, *Gesammelte Schriften, bind 5: Dialektik der Aufklärung und Schriften 1940-1950*, redigeret af Gunzelin Schmid Noerr, Frankfurt/M. 1987, s. 293-319.

41 Se Theodor W. Adorno/Else Frenkel-Brunswick/Daniel J. Levinson/R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality*, New York 1949; forkortet tysk udgave: Theodor W. Adorno, *Studien zum autoritären Charakter*, Frankfurt/M. 1973.

36 Se Wilfried Gottschalch, *Parlamentarismus und Rätendemokratie*, Berlin 1968.

37 Se Rudi Dutschke/Hans-Jürgen Krahl, organisationsreferat, under den uautoriserede titel "Sich verweigern erfordert Guerilla-Mentalität", i: Rudi Dutschke, *Geschichte ist machbar*, Berlin 1980, s. 89-95; til fortolkning af organisationsreferatet: Wolfgang Kraushaar, *Autoritärer Staat und*

Ved teoremet om den integrale etatisme, som i økonomisk henseende i væsentlig omfang kan føres tilbage til overvejelser hos Horkheimer-vennen Friedrich Pollock, drejer det sig om en teori om monopolkapitalismen, under hvilken staten bliver til totalkapitalist. Ved bibeholdelse af den private rådighedsmagt over produktionsmidlerne afkobles konkurrencemekanismen afkoblet, gribes der direkte ind i styringen af produktionsprocessen og reguleres fordelingen af merværdi dirigistisk. Masseloyaliteten, i sidste ende den offentlige mening, fremstilles gennem manipulation af informationsmedierne. Manipulation træder, så vidt det kan lade sig gøre, i stedet for åben repression.

Teorien om den autoritære personlighed baserede sig på en empirisk undersøgelse, der var blevet foretaget i 1945/46 af især i den amerikanske middelklasse, gennem hvilken man ville finde frem til personers modtagelighed for antisemitiske fordomme og fjendebilleder. Med forskellige skalaer blev rasterne for bestemte etnocentriske stereotyper filtreret ud. I midtpunktet stod den såkaldte f-skala, fascismeskalaen. Væsentlige kendetegn ved den autoritative, til fascisme tenderende karakter, således lød et af resultaterne, var en fastlåst binding til herskende værdier, så som ubemærkedhed, renlighed, stræben efter succes, kærlighed til orden, underdanighed, foragt over for outsiders og diskriminering af fremmede og svage. Med andre ord – den autoritære karakter var i psykoanalysens strukturtypologi præget af et svagt *jeg*, et eksternaliseret *overjeg* og et *det*, som knap kunne kontrolleres af *jeg*et.

SDS-studerne gik ud fra, at demokratiet i Forbundsrepublikken var alvorligt truet af den fortsatte eksistens af autoritære personligheder i småborgerskabet og middelklassen.⁴² I de aggressive reaktioner mod de demonstrerende fra forbigående mente man at kunne se en indlysende bekræftelse på eget erfaringsfelt. Først og fremmest regnedes medlemmer og vælgere af *Nationaldemokratische Partei Deutschlands* (NPD), men også dele af *Christlich-Demokratische Union* (CDU), *Christlich-Soziale Union* (CSU)

og endog SPD som partipolitisk udtryk for dette potentiale.

I sit hovedværk ”Det éndimensionale menneske”, der udkom i tysk oversættelse i maj 1967, forenede Herbert Marcuse den objektive og den subjektive dimension i et autoritært samfund. Han analyserede den indre logik i videreudviklingen af den moderne kapitalisme, der var blevet til en enhed af ”velfærds- og ’warfare’-stat”. Han definerede sammensmeltningen af teknologisk og politisk rationalitet som det vigtigste strukturmoment i det ny magtsystem: ”I betragtning af de totalitære træk i dette samfund lader det traditionelle begreb om teknikens ’neutralitet’ sig ikke længere opretholde. Teknik som sådan kan ikke løses fra den anvendelse, der bliver gjort af den.”⁴³ Det éndimensionale samfund, hvis sprog, tænkning og psykologi Marcuse analyserede, var kendetegnet ved et omfattende tab af transcensens – ikke tænkt i betydningen af en metafysisk, men af en social og historisk kategori. Éndimensionalitet forstås af ham som herredømmet af en ”teknologisk apriori” med udseende af en tiltagende udvidelse af frihedsmulighederne. Den virker som nivellering af mulighed og virkelighed, som erstatning af den levende sprogkapacitet med funktionel kommunikation og som reduktion af erotik til seksualitet.

Med sin kategori ”repressiv afsublimering”,⁴⁴ der blev udviklet allerede i ”Eros og civilisationen”, forstod han udnyttelsen af en driftsøkonomi under skinnet af et frigjort lystprincip. I det éndimensionale samfund gennemføres en paradoksal logik helt ind i intersubjektivitetsfæren: Med rationaliseringen af det irrationelle bliver rationaliteten selv irrationel. Under princippet om en produktiv-destruktiv ekspropriering kan ingen tvingende politiske alternativer længere formuleres. Alligevel mente Marcuse i borgerretsbevægelsen og de sociale uroligheder i de sorte ghettoer at kunne se visse tegn på en gennembrydning af de integrationsmekanismer,

42 Se Ursula Jaerisch, *Sind Arbeiter autoritär? Zur Methodenkritik politischer Psychologie*, Köln 1975.

43 Herbert Marcuse, *Der eindimensionale Mensch. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft*, Neuwied-Berlin 1967, s. 18.

44 Samme, *Triebstruktur und Gesellschaft. Ein philosophischer Beitrag zu Sigmund Freud*, Frankfurt/M. 1967, s. 195 ff.

som systemet havde frembragt, og som tilsyneladende fungerede hermetisk.

I randgrupperne i det højt udviklede kapitalistiske samfund vakte en lige så omstridt som indflydelsesrig artikel, der i oktober 1966 blev publiceret under titlen "Repressiv tolerance", interesse. Anstødsstenen udgjordes af en passage, der rejste spørgsmålet om ret til modstand: "... jeg tror, at der for undertrykte og besejrede minoriteter findes en 'naturret' til modstand, til at anvende ulovlige midler, så snart de lovlige har vist sig utilstrækkelige ... Hvis de anvender vold, begynder de ikke en ny kæde af voldshandlinger, men bryder den etablerede. Da man vil slå ned på dem, kender de risikoen, og hvis de er villige til at påtage sig den, har ingen tredjepart, og allermindst opdrageren og den intellektuelle, ret til at prædike tilbageholdenhed for dem."⁴⁵ Hvad Marcuse her med eftertryk var villig til at indrømme de oprørske sorte, det krævede han også for dem, der i Latinamerika, Afrika og Asien havde rejst sig mod kolonimagt og imperialism.

3. Identifikationen med den Tredje Verden

Jean Paul Sartre ytrede sig meget mere uforbeholdent om voldsspørgsmålet end Marcuse i en tekst, der skulle få stor betydning. Under indtryk af den stadigt eskalerende krig i Algier, hvis terroraktioner også var nået til Paris, og en truet afkolonisering, til hvis underminering man i Congo ikke engang var vejet tilbage fra at bortføre og myrde ministerpræsident Patrice Lumumba, havde han skrevet forord til en bog, hvis titel var lånt fra første linie i den kommunistiske "Internationale", og som hurtigt skulle blive betegnet som "antikolonialistisk manifest": Franz Fanons "Fordømte her på jorden".⁴⁶ Fanon, der var psykiater og stammede fra Martinique, beskriver heri kolonialismen som den brutaleste form for udbytning. At kaste dette åg af, krævede offensiv vold. Denne var dog ikke kun middel til formålet, men et medie til emancipa-

tion. Fanon mente, at de koloniseredes voldsanvendelse endda befriede dem fra deres mindre-værdskompleks.

Sartre tog nu fat i denne voldens apoteose og talte, idet han citerede Engels, om en "historiens fødselshjælper", og håned i modsætning hertil de liberale forkæmpere for ikke-vold, der hverken ville være ofre eller bødler, som tilhængere af en forløjet ideologi. Den antikoloniale vold, der ikke ville kunne undertrykkes, var "intet andet end mennesket, som var i færd med at skabe sig på ny". Hans identifikation med de koloniseredes befrielseskamp antog i den forbindelse helt igennem maoistiske træk.⁴⁷ I affærdigelsen af borgerlig-republikanske krav talte han om "vor humanismes striptease".

Da den tyske oversættelse af bogen udkom i 1966, var de radikale studenters stærkeste håb endnu fokuseret på Latinamerika. Her fremstod Cuba som eksemplet på en tilsyneladende succesfuld revolution, og med guerillaer, der opererede i Bolivia og Venezuela, var der for en tid udsigt til, at den revolutionære proces bredte sig ud over det sydamerikanske kontinent.⁴⁸ Med elementer fra Luxemburgs, Lenins og Bucharins imperialismeteorier forsøgte man i SDS på samme tid at skabe bevis for, at kapitalakkumulationen også i udviklingslandene måtte føre til proletarisering.⁴⁹ Det var hensigten at skitsere en økonomisk ramme, der knyttede uafhængighedsbevægelserne i den Tredje Verden og oppositionsbevægelserne i den Første til hinanden i et globalt tænkt revolutionskoncept.

Som følge af Vietnam-krigens eskalation erstattede Vietcong mere og mere de latinamerikanske befrielsesbevægelser i funk-

45 Samme, *Repressive Toleranz*, i: Robert Paul Wolff/Barrington Moore/Herbert Marcuse, *Kritik der reinen Toleranz*, Frankfurt/M. 1966, s. 127 f.

46 Jean-Paul Sartre, forord, i: Frantz Fanon, *Die Verdammten dieser Erde*, Frankfurt/M. 1966. Oversat af det vestberlinske SDS-medlem Traugott König.

47 "At dræbe en europæer er at ramme to fluer med et slag, nemlig samtidigt at bringe en undertrykker og en undertrykt af verden. Det, som der bliver tilbage, er et dødt menneske og et frit menneske." Ebd., s. 18.

48 Herom, se Rudi Dutschkes, T. Käsemanns og R. Schöllers forord til Régis Debray/Fidel Castro/Gisela Mandel/K.S. Karol, *Der Lange Marsch. Wege der Revolution in Lateinamerika*, München 1968, s. 7-24.

49 Der blev gjort store anstrengelser fra SDS-medlemmers side for at oversætte til tysk aktuelle analyser af kolonialismen og imperialismen: Pierre Jalée, *Die Ausbeutung der Dritten Welt*, Frankfurt/M. 1968; samme, *Die Dritte Welt in der Weltwirtschaft*, Frankfurt/M. 1969; Harry Magdoff, *Das Zeitalter des Imperialismus*, Frankfurt/M. 1969; André Gunder Frank, *Kapitalismus und Unterentwicklung in Lateinamerika*, Frankfurt/M. 1969.

tionen som forbillede. Det var ledende SDS-medlemmer som vestberlinereren Jürgen Horlemann, der fremlagde de vigtigste analyser af Vietnam-krigen.⁵⁰ Krigen, som stormagten USA angiveligt udkæmpede i frihedens navn i Sydvietnam, var mere end en tusinder af kilometer fjern baggrundskulisse – den var allestedsnærværende i hovederne på 68'erne. Efter en plakatakion, som stod under mottoet "Amerikanerne ud af Vietnam", havde SDS allerede i februar 1966 i Vestberlin gennemført en militant demonstration mod bombningen af den vietnamesiske befolkning med napalm; under dens forløb var gadetrafikken blevet lammet gennem en siddestrejke, og det Amerikanske Hus var blevet bombarderet med æg.

På revoltens højdepunkt fandt den "Internationale Vietnam-kongres" sted i Vestberlin i februar 1968. Foran flere tusinde deltagere holdt Rudi Dutschke hovedtalen over temaet "De historiske betingelser for den internationale befrielseskamp". Heri gik han ud fra den præmis, at enhver radikal opposition må være global. "Befrielsesbevægelserne i den Tredje Verden" havde en foreløbig betydning for "destabiliseringen af de imperialistiske magtcentre i monopolerne". Som vigtigste bidrag i eget land krævede han organiseringen af en "anti-NATO-kampagne",⁵¹ efterfulgt af en deserteringskampagne i *Bundeswehr*. Begge mål blev vedtaget af kongresdeltagerne i slutresolutionen og blev oplæst i slutbekendtgørelsen.

Vietcongs offensiv i Sydvietnam ved begyndelsen af det buddhistiske nytår *Tet*, den såkaldte *Tet*-offensiv, var kort forinden blevet blodigt nedkæmpet. Som det senere viste sig, var dette vendepunktet i den af USA udløste

Vietnam-krig. Vietcongs selvmorderiske angreb på den amerikanske ambassade i Saigon, afløsningen af den øverstkommanderende for de amerikanske stridskræfter, general William C. Westmoreland, og Lyndon B. Johnsons meddelelse om ikke at ville kandidere endnu engang til embedet som USA's præsident, viste umisforståeligt, at ledelsestoppen i den amerikanske regering ganske vist ikke kapitulerede, men dog resignerede.

Befrielsesbevægelserne i den Tredje Verden tjente 68'er-bevægelsen som "projektionsscene"⁵² for dens i eget land mere eller mindre formålsløse revolutionære forhåbninger. I identifikationen med Vietcong ville man selv smutte ind i rollen som partisangruppe og i heroiseringen af Che Guevara, Fidel Castro og Ho Chi Minh fantasere sig ind i de revolutionære ledes figurer. Idet man så sig selv som en del af international solidaritet, forsøgte man samtidig at få del i en global myte og ad denne omvej tillægge sig en revolutionær nimbus.

4. 68'er-bevægelsens opløsning

I umiddelbar politisk betydning slog den anti-autoritære bevægelse fejl på næsten alle linier. Ganske vist lykkedes det under opbydelse af alle kræfter at forhindre, at NPD kom ind i Forbundsdagen i 1969, men ingen af hovedmålene blev nået. Allerede nederlaget i anti-undtagelsestilstandsbevægelsen var indenrigspolitisk afgørende. Den meget besværgede enhed af arbejder- og studenterbevægelse, som til almindelig forbløffelse på samme tid var blevet mulig i Frankrig, forblev en kimære i Forbundsrepublikken. Med vedtagelsen af undtagelsestilstandsloven den 30. maj havde APO passeret sit zenit. Strukturen i Axel-Springer-forlaget forblev uberørt, universitetsreformen viste sig hurtigt at være en skuffelse, og de højtflyvende revolutionære forventninger forblev over hele linien uopfyldte.

50 Se Jürgen Horlemann/Peter Gäng, *Vietnam - Analyse eines Exempels*, Frankfurt/M. 1966; Peter Gäng/Reimut Reiche, *Modelle der kolonialen Revolution*, Frankfurt/M. 1967; Jürgen Horlemann, *Modelle der kolonialen Konterrevolution*, Frankfurt/M. 1968.

51 "NATO er et organiseret centrum for imperialismen i Central- og Vesteuropa til forhindring af emancipation blandt de producerende masser. Inden for en anti-NATO-kampagne ville sådanne praksisser få deres politiske betydning." Rudi Dutschke, *Die geschichtlichen Bedingungen für den internationalen Befreiungskampf*, i: Sibylle Plogstedt (red.), *Der Kampf des vietnamesischen Volkes und die Globalstrategie des Imperialismus. Internationaler Vietnam-Kongress, 17./18. Februar 1968 West-Berlin, Berlin 1968*, s. 115.

52 Således den selvkritiske formulering af det tidligere SDS-forbundsbestyrelsesmedlem Peter Gäng, som med sine publikationer dengang regnedes for en af Vietnam-eksperterne: Werner Balsen/Karl Rössel, *Hoch die internationale Solidarität. Zur Geschichte der Dritte-Welt-Bewegung in der Bundesrepublik*, Köln 1986, s. 255.

Hvad der fulgte, var en indre radikalisering, som drev ikke ubetydelige dele ud i vold. Anti-autoritarismen, der så hurtigt havde sejret over alle konkurrerende politiske strømninger, faldt som offer for sig selv. Da det var dens hemmelige lov altid at være i bevægelse, måtte denne logik under ændrede ydre koordinater føre til selv-ødelæggelse. Dynamik, intensitet og tempo var blevet 68'er-bevægelsens karakteristika. Dens indre dynamik fortsatte stadig videre og førte til endeløse konflikter inden for egne rækker. Affiniteten til den kinesiske kulturrevolution, der baserede sig på en fuldstændig fejlsvurdering af maoismen som en selvstændig typus af totalitær magt, resulterede i en høj grad af identifikation med permanensidealet for en revolutionær proces. Det paradoksale omslag fra en i begyndelsen yderst succesfuld udbredelse af bevægelsesformer og –mål til en tiltagende destruktion blev ganske vist af de fleste oplevet som en pine, men aldrig gennemskuet.

I vinteren 1968/69 satte en omorienteringsproces sig ind overalt, hvilket hurtigt førte til splittelse og til en fetichering af organisationsformer. Inden for få måneder faldt SDS reelt fra hinanden. De antiautoritære syntes som paralyserede gennem en aftagende mobilisering på gaden og den ændrede politiske situation, som var en følge af dannelsen af en socialliberal koalition; ordet blev overtaget af radikalt ortodokse kræfter – neoleninister og maoister. Mens størstedelen af det gamle APO blev opsuget af SPD og det nystiftede *Deutsche Kommunistische Partei* (DKP), dannede der sig på kort tid kommunistiske kadregrupper, der i en fuldstændig fejlsvurdering af deres virkelige rolle opfattede sig som arbejderbevægelsens forspids. APO's spydspids af studenter udnævnte sig selv til en proletarisk avantgarde og mente derved at kunne gøre sig til en føringselite for en arbejdergruppe, der ikke hældede mod en radikal systemændring. Dermed var retningslinierne lagt for et tiår. De mest aktive studentergrupper drog målrettet ind i en blindgyde, hvorfra det næsten ikke syntes muligt at finde en udvej.

5. Marxisme-renæssancen i reformæraen (1969-1973)

Med dannelsen af en forbundsregering, som med socialdemokraten Willy Brandt i spidsen lovede at indlede en reformpolitik, faldt de fleste forudsætninger for fortsættelsen af en udenomsparlamentarisk bevægelse. Nogle af de impulser, som APO havde sluppet løs – især inden for uddannelsespolitikken –, blev taget op, andre derimod inddæmmede eller helt isoleret. Koalitionen af SPD og FDP fremlagde på den ene side med amnestiloven for lovovertrædelser i forbindelse med demonstrationer et integrations tilbud, på den anden side leverede den med Radikalforordningen, der skulle holde systemmodstandere væk fra statstjeneste, et tegn til skræk og advarsel. Ganske vist øgedes potentialet til venstre for SPD stærkt kvantitativt, men udgjorde på grund af sin diffusitet ikke længere nogen samlet kraft og mistede herved meget af sin karakter som politisk udfordring.

Da SDS i maj 1970 formelt opløste sig, var kursen for udviklingen for de radikalt venstreorienterede i halvfjerdserne allerede stort set lagt. På dette tidspunkt var der opstået fire grundstrømninger ud af 68'er-bevægelsen:

- en reformistisk, der havde sin stærkeste bastion i SPD's ungdomsorganisation, *die Jungsozialisten*;
- en traditionelt kommunistisk, som med legaliseringen af et kommunistisk parti mente at finde sit tilhørsforhold i DKP;
- en marxistisk-leninistisk, som søgte sin frelse i tyvernes proletarkult og i dannelsen af formentlig revolutionære kadreorganisationer, og
- en udogmatisk-neomarxistisk, der fandt en slags netværkscentral i *"Sozialistisches Büro"*, hvis betydning først fremstod efter en årrække.

På den ene side var disse strømninger præget af en hektisk opbrudsstemning, på den anden side sad den deprimerende erfaring om et grundlæggende politisk nederlag stadig dybt. Denne splittethed førte allerede i begyndelsen til en hårdnakkethed i de fleste af deres politiske aktiviteter. Med organisatorisk beslutsomhed skulle der nu opnås det, som ikke havde kunnet gennemføres

med en løsere, til dels spontan protestbevægelse. Derfor gjaldt det om først at løse ”organisations-spørgsmålene”.

Universitetet, hvor ”Røde Celler” begyndte at brede sig, var ikke længere det centrale sted, hvorfra det politiske arbejde blev organiseret. Konflikterne koncentrerede sig i stigende grad på områder uden for universiteterne, på bykvarterer og især på virksomheder. Erhvervsarbejde havde høj prioritet for de mest beslutsomme af de venstredikale grupperinger. For adressaten var i første omgang arbejderne. Det gjaldt især om at vinde dem, for de regnedes som det eneste revolutionære subjekt, der kunne give succes. Det syntes kun at være et spørgsmål om bevidsthedsdannelse, hvorvidt den ”økonomiske” arbejderbevidsthed på hurtigst mulig måde ville lade sig transformere til en revolutionær klassebevidsthed. Det forhold, at der i efteråret 1969 var brudt vilde strejker ud blandt stalarbejderne, blev vurderet som tegn på en ny bevidsthed.

Den midlertidige dominans fra de strømninger, der påberåbte sig den Kritiske Teori, syntes nu endegyldig at være forbi. Det var i hvert fald indtrykket, da der i februar 1970 fremkom en polemisk ”afregning” i Heidelberg-studentertavisen *Rotes Forum*.⁵³ I en artikel forfattet af Joscha Schmierer blev den Kritiske Teori diskrediteret som ”den sludrevorne resignation over for fascismen”. Den senere sekretær for ”*Kommunistischer Bund Westdeutschland*” (KBW) propagerede derimod Lenins organisationsprincipper og krævede en ”rigtig anvendelse” af Mao Tse-tungs og marxismen-leninismens ideer på klassekampens betingelser. Skrifter som Lenins ”Hvad skal der gøres?” og Mao Tse-tungs ”Om modsætningen” rykkede nu ind i centrum for opmærksomheden. Den mekaniske adaptation af formentlig succesfulde tanke- og revolutionsmodeller var overalt symptomatisk.

Fikseringen på arbejderskabet som det eneste tænkelige revolutionære subjekt førte til oprettelse af adskillige ML-grupper og til dannelse af forskellige pseudoproletariske partier. Efter at der ved årsskiftet 1968/69 – nøj-

agtigt 50 år efter dannelsen af *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) – var blevet holdt et KPD/ML over dåben i Hamburg, opstod der i 1971 yderligere et KPD i Vestberlin, samme år i Nordtyskland et ”*Kommunistischer Bund*” (KB) og i 1973 KBW i Bremen. Også dannelsen i maj 1970 af den terroristiske ”*Rote Armee Fraktion*” (RAF), hvis medlemmer opfattede sig som ”leninister med skydere”, skal ses i denne sammenhæng. Den væbnede kadreorganisation, der som ingen anden forgiftede det indenrigspolitiske klima i Forbundsrepublikken, foregav at være en del af en større helhed i en form for proletarisk kampsammenhæng.

Offentlighedens billede var for en tid domineret af de ovennævnte grupperinger – kendt som K-grupper -, og det tog nogen tid, før end der opstod spontanistiske og andre udogmatisk strømninger, der havde deres centrum i Frankfurt, og som så sig selv i de antiautoritæres tradition. Da det for dem kom an på at forme deres eget miljø, hvor de kunne eksperimentere med alternative leveformer, koncentrerede de sig om husbesættelser, lejestrejker og andre former for bydelsarbejde.

Reaktiveringen af marxismen som en gennem lang tid undertrykt og diskrediteret teoretisk tradition var et af de få fælles træk for de meget opsplittede rester af 68'er-bevægelsen. Med den systematiske overtagelse af den marx'ske kritik af den politiske økonomi, der fik status af en grundvidenskab, forventede næsten alle grupperingerne, at de ville kunne tilvejebringe et teoretisk grundlag for kunne afklare politiske opgaver og problemstillinger.⁵⁴ Næsten overalt blev der dannet skolingsgrupper, der sled sig gennem litteratur om Marx' ”Kapitalen”.⁵⁵ I vareanalysen mente man at kunne finde en nøgle til at behandle dagspolitiske spørgsmål såvel som langfristet strategisk målsætning. Forholdet mellem vare og penge, analysen af varens fetichagtige karakter, merværdiproduktion og kapitalens akkumulation forekom at være af vigtig betydning. Der opstod en teoretisk skematisme,

53 Se Joscha Schmierer, Die theoretische Auseinandersetzung vorantreiben und die Reste bürgerlicher Ideologie entschieden bekämpfen - Die Kritische Theorie und die Studentenbewegung, i: *Rotes Forum*, nr. 1, 2. februar 1970, s. 29-36.

54 Se eksempelvis bindet: Marx-Arbeitsgruppe Historiker (red.), *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Einführung in das "Kapital"*, bind I, Frankfurt/M. 1972.

55 Af eksemplarisk betydning var skrifter som: Helmut Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitals bei Karl Marx*, Frankfurt/M. 1970.

der i USA hurtigt blev spottet som ”*German Ableitungsmarxism*”.

Og mens de mest forskelligartede venstreorienterede grupperinger stredes teoretisk såvel som praktisk om dominans, udkrystalliserede der sig gennem en enkelt kampagne en kraft, som knap nogen havde regnet med – den ny kvindebevægelse. Det, at en række prominente kvinder trådte frem og erkendte, at de havde fået foretaget provokeret abort, viste sig at være en første krystalliseringskerne.⁵⁶ Efter at grupperinger som ”*Aktionsrat zur Befreiung der Frau*”, der var opstået ud af interne konflikter omkring mændenes dominans i SDS, og ”*Weiberrat*” med anerkendte socialistiske kvinder som Clara Zetkin havde slidt med det såkaldte kvindespørgsmål, udkom der snart i hurtig rækkefølge også teoretisk krævende værker af samtidige forfatterinder.⁵⁷ Temaer som retlig lighed, seksuel udnyttelse og løn for husligt arbejde vandt i stigende grad offentlig opmærksomhed. Ud af skyggen fra et ligeså splittet som indbyrdes stridende venstre var kvindebevægelsen opstået som selvstændig kraft.

6. Den økologiske fundamentalkritik i transformationstiden (1973-1977)

Da Egypten og Syrien i fællesskab overfaldt Israel under en jødisk højtid i oktober 1973 og trængte landet ud til kanten af et militært nederlag, udløste Jom-Kippur-krigen et olieprishock og derigennem en global økonomisk krise. I Forbundsrepublikken brød konjunktoren sammen, en recession bredte sig og førte til en alvorlig stigning i arbejdsløsheden. Willy Brandt, til hvis person forhåbningerne om en fortsættelse af reformpolitikken var knyttet efter afværgelsen af et mistillidsvotum i april 1972, trådte tilbage i maj 1974 og blev afløst af den pragmatiske Helmut Schmidt. Reformæraen var dermed slut. Samtidig begyndt tiden med strukturel arbejdsløshed. Det kunne føres tilbage til OPEC-

landenes beslutning om at skruer prisen på råolie i vejret.

Under disse forudsætninger indtrådte der hurtigt et grundlæggende skifte i opfattelsen af produktivitet og samfundsmæssig fremskridt, som nogle af de ledende venstreorienterede intellektuelle allerede havde forudsagt som følge af det forsømte tema om miljøbeskyttelse. I oktober 1973 blev der i *Kursbuch* publiceret en forsideartikel, i hvilken Hans Magnus Enzensberger formulerede en ”kritik af den politiske økologi”. ”Hvis den økologiske hypotese passer,” sammenfattede han sin prognose, ”så har det kapitalistiske samfund sandsynligvis definitivt forspildt muligheden for det marx’ske projekt for forsoningen mellem menneske og natur. Produktivkræfterne, som det borgerlige samfund har frigjort, er samtidig blevet indhentet og overhalet af de løsslupne destruktivkræfter ... Det, der engang der engang lovede befrielse, socialismen, er blevet til et spørgsmål om overlevelse. Frihedens rige er, hvis økologiens ligninger går op, rykket længere væk end nogensinde.”⁵⁸ På samme tid udkom ikke blot det første, i stort oplag trykte værk om konflikttemaet atomenergi,⁵⁹ også anti-atomkraft-bevægelsens store tid begyndte. Efter protester i Wyhl fulgte andre i Brokdorf og Gorleben, som til i dag er blevet stående i overskrifterne.⁶⁰

Kritikken af den politiske økonomi, der havde pågået i årevis, blev nu afløst af en økologi- og teknikkritik, der overgik sig selv i radikalitet og tenderede til skjult apokalyptik. Marxismen havnede derfor i en krise, ikke kun fordi den med sin orientering mod arbejderbevægelse, klassekamp og revolutionsteori var endt på et vildspor, men også fordi den baserede sig på en industriel produktivisme, som i stigende grad viste sig problematisk, i den tankeløse udnyttelse af naturlige ressourcer endog farlig.

Ud af anti-atomkraft-bevægelsen opstod der et spektrum af grøn-brogede-alternative grupperinger og derefter igen de kræfter, som med par-

56 Se Kvinder mod § 218. 18 protokol, registreret af Alice Schwarzer, Frankfurt/M. 1971.

57 Se Betty Friedan, *Der Weiblichkeitswahn*, Hamburg 1970; Germain Greer, *Der weibliche Eunuch*, Frankfurt/M. 1971; Kate Millett, *Das verkaufte Geschlecht*, München 1973; Shulamit Firestone, *Frauenbefreiung und sexuelle Revolution*, Frankfurt/M. 1975.

58 Hans Magnus Enzensberger, Zur Kritik der politischen Ökologie, i: *Kursbuch*, 9 (1973) 33, s. 41.

59 Se Holger Strohm, *Friedlich in die Katastrophe*, Hamburg 1973.

60 Om begyndelsen på denne protestsbevægelse, se Dieter Rucht, *Von Wyhl nach Gorleben. Bürger gegen Atomprogramm und nukleare Entsorgung*, München 1980.

tidannelsen af De Grønne siden 1980 skridt for skridt har fuldført reintegrationen af efter-68'erne i det parlamentariske system. Samtidig med denne transformation er der sket et ikke-eksplicit paradigmeskifte i de historiefilosofiske præmisser for det projekt, der gik ud på at ville ændre samfundet. Forestillingen om gennem arbejdsprocesserne at kunne beherske naturen står lige så meget til revision som troen på, at politisk handlen baserer sig på et fremskridtsprincip, der er inhærent i historien.